

О.Лавер (Ужгород)

**СТАТИСТИКА ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ У ВІЙНАХ І
КОНФЛІКТАХ 1900 – 1924 рр.**

У пропонованій статті уточнюються цифри втрат населення Російської імперії, СРСР та українського народу в локальних війнах і конфліктах 1900 – 1924 років та в першій світовій війні, які раніше наводилися нами в монографії [1] та в публікації [2].

Першою локальною війною ХХ століття, в якій прийняли участь російські війська за межами тодішньої імперії, стало придушення **повстання іхетуанів у Китаї (1900 – 1902 рр.)**. Автори монографії [3,с.14] визначили втрати російських військ у 300 чоловік загиблими та померлими від ран із застереженням, що наведені ними цифри втрат є неповними. Більш повна інформація про втрати російських військ в цьому конфлікті наводиться в монографії [4,с.352]: під час придушення повстання загинуло в боях 20 офіцерів та 400 нижчих чинів, було поранено 77 офіцерів (9 померло від ран) та 1.449 нижчих чинів (80 померло від ран). Загалом загинуло 509 російських військовослужбовців. Окрім цього, від рук іхетуанів загинуло 100 цивільних громадян Росії – переважно працівників КВЖД [5]. Отже, втрати Росії в цьому конфлікті склали 609 чоловік. В цей час російське та українське населення Далекого Сходу почало здійснювати масові вбивства китайців, що осіли в Зазейському районі цього регіону. Всього у восьми волостях цього регіону було виявлено 444 трупи китайців, проте в дійсності їх загинуло в два рази більше [6,с.143]. Об'єднуючи наведені вище дані одержуємо, що загальні втрати в конфлікті 1900 – 1902 рр. (бойові дії російських військ в Китаї, нищення китайців на Далекому Сході) склали близько 1,5 тис. чоловік.

В **російсько-японській війні (1904-1905 рр.)** загинуло 54,1 тис. російських військовослужбовців [3,с.58-59], японські втрати коливаються в межах 80 – 135 тис. загиблих [3,с.42]. Ми дотримуємося цифри 93,3 тис. загиблих японських військовослужбовців [2,с.417]. Всього, таким чином, з обох боків в російсько-японській війні 1904 – 1905 рр. загинуло 157,4 тис. чоловік. У двох наведених вище війнах разом загинуло 54,7 тис. військовослужбовців та цивільних громадян Російської імперії.

На основі даних про національний склад російських військовослужбовців у японському полоні [3,с.35–36] та питому вагу українців у населенні тогочасної Російської імперії [7,с.24] кількість загиблих у цих двох війнах українців була встановлена нами в межах до 11,64 тис. чоловік [2,с.417]. Цифру українських втрат можна уточнити, якщо взяти

за основу національний склад новобранців до російського війська в 1904 – 1909 рр., який був опублікований в [8,с.13]. Згідно з вказаним джерелом росіяни складали 53,6 % новобранців, українці – 18%, поляки – 6,33 %, білоруси – 4%, євреї – 4 % і т.д. Переносячи наведений вище відсоток українців – новобранців на 54,7 тис. загиблих російських військовослужбовців та цивільних громадян одержуємо, що українські втрати склали 9,85 тис. загиблих. Таким чином, українські втрати в двох війнах – придушення повстання іхетуанів та в російсько–японській війні коливаються в межах 9,85 – 11,64 тис. загиблих. Наближено можна вважати, що у вказаних двох війнах загинуло як мінімум 10 тис. українців.

Якщо вести мову про внутрішні війни і конфлікти, то великих втрат населення Росії зазнало під час **революції 1905 – 1907 років**. Зауважимо, що ряд конфліктів між повсталими робітниками і правоохоронними силами Росії мав місце і до революції 1905 – 1907 рр. Під час Обуховської оборони (травень 1901 р.) загинуло 7 та було поранено кілька десятків чоловік, під час сутичок у Златоусті (1903 р.) загинуло 69 та ще 250 чоловік було поранено [9,с.301-302]. На півдні України (липень 1903 р.) під час загального страйку загинуло 100 чоловік, ще 500 було поранено та 2 тис. чоловік – заарештовано [10,с.303].

З 9 січня 1905 року і до квітня 1906 року в Росії 14 тис. чоловік було вбито, розстріляно і повішено, в тюрмах знаходилося 75 тис. чоловік [11, т.11,ст.973]. Вказана цифра втрат включає в себе 1.059 загиблих під час повстання в Москві в грудні 1905 року [11,т.5,ст.64], жертви єврейських погромів (4 тис. вбитих) [9,с.331], загиблих під час вірмено–азербайджанських сутичок в Баку, під час “кривавої неділі” і т.д. Можливо, реальна цифра людських втрат за вказаний період є дещо меншою. Наприклад, у виданнях радянської доби твердилося, що 9 січня 1905 р. (“кривава неділя”) загинуло 1 тис. та було поранено 5 тис. чоловік [9,с.315]. З іншого боку, в монографії Полонської–Василенко Н. [12,с.414] знаходимо цифру 200 загиблих під час подій 9 січня 1905 р., яка на наш погляд є більш реальною цифрою людських втрат. За офіційними даними 9 січня 1905 року загинуло 76 чоловік та ще 233 були поранені [13].

За період 1905 – 1907 рр. населення Росії зазнало великих втрат через прояви бандитизму. За даними П.А. Столипіна, який в той час був міністром внутрішніх справ та головою Ради Міністрів Росії, з жовтня 1905 року по 20 квітня 1906 року було вбито 288 та поранено 383 поліцейських [14,с.31], а всього упродовж 1905 – 1907 рр. було здійснено 26.628 злочинних нападів, в результаті яких загинуло 6.091 посадових та приватних осіб, було поранено понад 6 тис. чоловік, матеріальні збитки перевищили 5 млн. рублів [15,с.49].

3 осені 1906 року збройна боротьба в Росії почала вщухати [11, т.11, ст.976], але населення зазнало великих втрат від діяльності військово-польових судів. З серпня 1906 і до квітня 1907 року за вироками військово-польових судів було страчено 1.100 чоловік [16, с.116]. Страти продовжувалися і після придушення революції. Упродовж 1906 – 1909 рр. військово-польовими судами було засуджено до страти 6.193 чоловік (страчено 2.694) [17, с.242], а упродовж 1906 – 1911 рр. було засуджено до страти 6.455 чоловік (страчено 2.838) [18].

Крім цього, військово-польовими судами без усякого суду і слідства було страчено понад 1 тис. чоловік, за розпорядженнями генерал-губернаторів було розстріляно 1.172 чоловік, 66 тис. – відправлено на каторгу [17, с.242]. Великими жертвами супроводжувалися каральні експедиції царських військ. Так каральний загін полковника Рімана на Казанській залізниці знищив 150 чоловік [19, ст.716], великою жорстокістю були відмічені каральні експедиції генералів Меллер-Закомельського, Ренненкампа на залізницях Росії, генерала Орлова в Прибалтиці і т.д. Можна припустити, що в результаті каральних експедицій загинуло як мінімум 1 тис. чоловік. Об'єднуючи наведені вище цифрові дані, приходимо до висновку, що людські втрати під час революції 1905 – 1907 рр. в Росії перевищили 26 тис. загиблих.

Виникає питання: якими могли бути втрати населення України внаслідок цих подій. Найбільшими повстаннями в 1905 році на Україні були такі: повстання саперів у Києві під керівництвом підпоручика Жаданівського – 250 вбитих та поранених [20, т.10, с.29], Харківське збройне повстання – 200 вбитих та поранених [10, с.352], Люботинське повстання – 120 вбитих та поранених [20, т.6, с.252], Олександрівське повстання – 250 вбитих та поранених, в тому числі 50 вбитих [10, с.353]. Для порівняння зауважимо, що під час повстання в Лодзі (22 – 24.06.1905 р.) було вбито і поранено 1.200 чоловік [11, т.8, ст. 757]. Тобто, розмах збройної боротьби на Україні був значно меншим, ніж в інших частинах Російської імперії. Загалом під час чотирьох згаданих вище повстань було вбито і поранено 820 чоловік. Приймаючи співвідношення вбитих і поранених як 1:5 (Олександрівське повстання) одержуємо, що під час вказаних повстань загинуло понад 160 чоловік. Найбільшим за розмірами людських втрат на Україні був бій під Горлівкою (17.12.1905 р.) між повстанцями та царськими військами, під час якого загинуло 300 повстанців, 500 було захоплено в полон, а царські війська за офіційними даними (швидше за все применшеними) втратили 3 вбитих та 12 поранених [21]. Інші сутички повстанців на Україні з царськими військами не були такими кровопролитними. Наприклад, в Катеринославі (жовтень 1905 р.) загинув 31 чоловік [10,

с.344], під час повстання саперного батальйону в Києві (1907 р.) 10 чоловік було вбито і поранено [20,т.10,с.30] і т.д. Селянський рух, який охопив 64 % всіх повітів України [12,с.415] також не супроводжувався великими людськими втратами. Виняток становлять події в селі Вихвостово (Городнянський повіт Чернігівської губернії), де загинуло 15 селян, та сутички селян з козаками в Сорочинцях (19.12.1905 р.) – 63 вбитих і поранених [10,с.348]. Загалом кількість загиблих під час збройної боротьби 1905 –1907 рр. на Україні не перевищує, на наш погляд, 1 тис. чоловік.

Кількість загиблих від терору військово-польових судів та в результаті каральних експедицій царських військ, за наведеними вище даними перевищила 6 тис. чоловік. Якщо врахувати, що на той час українці складали 18,06 % населення Російської імперії [7,с.24], то можна припустити, що жертвами терору стало близько 1,1 тис. українців. Єврейські погроми, які відбулися в 100 містах і містечках Росії і в результаті яких загинуло 4 тис. чоловік та ще 10 тис. були поранені [10,с.345], значною мірою зачепили Україну. Якщо припустити, що не менше половини жертв погромів прийшлося на її територію, то загальні втрати населення України під час революції 1905 –1907 років можна наближено оцінити в 4 тис. загиблих.

У квітні 1912 року під час заворушень на Ленських копальнях було вбито 270 чоловік та ще 250 було поранено [22]. Отже, упродовж 1900 – 1912 років у внутрішніх війнах та конфліктах в Росії загинуло понад 26,4 тис. чоловік, з них 4,1 тис. чоловік загинуло на Україні.

Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) за розмірами людських втрат значно перевищила війни, які велися до того часу. Якщо вести мову про людські втрати у цій війні, то слід окремо розглядати військові втрати і втрати цивільного населення. Військові втрати ворогуючих сторін в роки першої світової війни найбільш повно і ґрунтовно були проаналізовані в монографії Б.Ц.Урланіса [23], яка вийшла репринтним виданням під іншою назвою у 1998 році [24]. Зведена таблиця військових втрат ворогуючих сторін є такою [24,с.391 – 392] :

Країна	Вбито і померло (тис. чол.)	Мобілізовано (тис. чол.)	Населення країни (млн. чол.)
Держави Антанти			
Росія	1.811	15.798	167,0
Франція	1.327	7.891	39,6
Великобританія	715	5.704	46,1
Італія	578	5.615	35,9

Сербія і Чорногорія	278	750	4,9
Румунія	250	1.000	7,6
Французькі Колонії	71	449	52,7
Канада	61	629	8,1
Австралія	60	413	4,9
Індія	54	953	321,8
Бельгія	38	365	7,6
Нова Зеландія	16	129	1,1
Південна Африка	7	136	6,3
Португалія	7	100	6,1
Всього	5.413	44.558	813,4
Центральні держави			
Німеччина	2.037	13.200	67,8
Австро–Угорщина	1.100	9.000	58,6
Туреччина	804	2.998	21,7
Болгарія	88	400	4,7
Всього	4.029	25.598	152,8
Загалом	9.442	70.156	966,2

Але Б.Ц.Урланісом цифри втрат російської армії були занижені через недоврахування числа тих військовослужбовців, які пропали безвісти, тобто тих, хто фактично загинув, але тіла яких відшукати не вдалося. Таких військовослужбовців у російській армії за підрахунками авторів монографії [3,с.100] виявилось 439.369 чоловік, включаючи 7.331 офіцера та 432.038 нижчих чинів. З урахуванням останньої цифри втрати російської армії в роки першої світової війни склали 2.254.369 військовослужбовців, з яких загинуло на полі бою та померло від ран – 1,2 млн. чоловік, пропало безвісти – 439.369 чоловік, померло від ран в госпіталях – 240 тис., померло від отруєння газами – 11 тис. чоловік [3,с.100]. Від хвороб померло 155 тис. російських військовослужбовців, ще 19 тис. померло від нещасних випадків та інших причин [3,с.100]. Якщо до вказаної цифри втрат російської армії ще додати 3,3 тис. загиблих моряків військового флоту [3,с.105], то загальні втрати збройних сил Росії у першій світовій війні складуть 2,258 млн. загиблих. З урахуванням останньої цифри, військові втрати ворогуючих сторін в роки першої світової війни складуть 9,889 млн. загиблих. Обчисливши правильно втрати російської армії, автори монографії [3] свідомо, чи несвідомо, допустили помилку, визначивши військові втрати Німеччини аж у 2,35 млн. загиблих [3,с.106]. Відмітимо, що в ті часи, втрати власних збройних сил в Німеччині не приховувалися. Для інформації

членів сімей – учасників війни, в країні щодня, окрім понеділка, друкувалися списки вбитих, поранених та тих, хто пропав безвісти на фронті [24,с.372]. У 1934 році була опублікована остаточна цифра німецьких втрат: 2.036.897 загиблих солдатів та офіцерів [24,с.162]. Таким чином, цифра втрат німецької армії в роки першої світової війни авторами монографії [3] була завищена на 313 тис. чоловік.

Українці прийняли активну участь у першій світовій війні в якості військовослужбовців російської та австро-угорської армій. За даними О.Субтельного [25,с.10] до австро-угорської армії було мобілізовано 250 тис. українців, а згідно [26,с.229] – понад 300 тис. українців. Загалом до австро-угорського війська (див. наведену вище таблицю) було мобілізовано 9 млн. чоловік, причому 1,1 млн. з них загинуло, що склало 12,22 % всіх мобілізованих. Якщо перенести одержаний відсоток на кількість мобілізованих українців, то одержимо, що в роки першої світової війни в якості військовослужбовців австро-угорської армії загинуло 30,6 – 36,7 тис. українців. Для визначеності будемо вважати, що середня кількість загиблих українців – військовослужбовців австро-угорської армії склала 34 тис. чоловік.

За даними наведених вище джерел [25,с.10;26,с.229] в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. – 4 млн. українців, що склало 22,15 % – 25,32 % всіх мобілізованих, якщо виходити з даних наведеної вище таблиці. Автори монографії [3,с.91] дають дещо меншу кількість мобілізованих – 15,55 млн. чоловік, що, в свою чергу підвищує відсоток українців у російському війську до 22,51% – 25,8 %. За даними С.Кара-Мурзи [17,с.110] з 11 млн. російських військовослужбовців у 1917 році росіяни склали 5,8 млн. чоловік, а українці – 2,4 млн. чоловік, або 21,82 %. Отже можемо вважати, що в роки першої світової війни майже чверть особового складу російської армії склали українці. З 15,55 млн. мобілізованих до російської армії загинуло на фронтах першої світової війни 2,258 млн. чоловік, або 14,52% всіх мобілізованих. Переносючи вказаний відсоток на кількість мобілізованих українців, одержуємо, що в роки першої світової війни в якості військовослужбовців російської армії загинуло 508 – 581 тис. українців. Для визначеності приймемо середню цифру – 545 тис. загиблих українців – військовослужбовців російської армії. Таким чином, у роки першої світової війни в якості військовослужбовців російської та австро-угорської армій загинуло приблизно 579 тис. українців, що склало 5,86 % всіх втрат армій ворогуючих сторін.

Кількість цивільних громадян, які загинули в роки першої світової війни коливається за різними оцінками в межах 10 – 13 млн. чоловік [20,т.8,с.284; 27,с.494]. В деяких виданнях зустрічаються більш високі

цифри втрат. Наприклад, у [28,р.238] наводиться цифра 28 млн. загиблих в роки першої світової війни цивільних громадян. Подібні завищені цифри втрат пояснюються тим, що до числа загиблих у першу світову війну цивільних громадян додаються ще загиблі від епідемії іспанки, яка лютувала тоді по багатьох країнах світу. Частина з цих країн приймала участь у першій світовій війні, але їх території не були зоною бойових дій. Так, наприклад, тільки в Індії від епідемії іспанки загинуло 12 – 13 млн. чоловік [29,с.332]. Мінімальна кількість загиблих від епідемії цієї хвороби упродовж 1918 – 1921 рр. обчислюється в 21,5 млн. чоловік, причому в той час перехворіло іспанкою 40 % населення планети [30]. В якості цифри втрат цивільного населення в роки першої світової війни приймемо цифру 12,618 млн. загиблих, встановлену статистиками США [31,р.653]. За даними С.Д.Морозова [32,с.31] втрати цивільного населення Росії в першій світовій війні склали 1,5 млн. загиблих, непрямі втрати – в основному від падіння народжуваності склали 10 млн. чоловік. Отже, втрати населення Російської імперії в роки першої світової війни склали 3,754 млн. чоловік загиблих, в тому числі військові втрати склали 2,254 млн. загиблих (60,04%), втрати цивільного населення – 1,5 млн. загиблих (39,96%).

Втрати цивільного українського населення в роки першої світової війни точно визначити неможливо. Так, на думку В.Осечинського, тільки на Галичині було розстріляно і повішено 60 тис. чоловік і в таборах загинуло ще 100 тис., хоча, як зазначають автори публікації [33,с.14], ці дані не мають ніякого документального обґрунтування. Наближені оцінки втрат цивільного населення українських земель, які були зоною бойових дій, можна зробити, виходячи з таких міркувань. За даними Н.В.Кабузан [34,с.78] в результаті першої світової війни населення Галичини скоротилося на 300 тис. чоловік, а Буковини – на 20 тис. чоловік. С.Чорний [35] подає більш високі цифри. За його підрахунками населення Галичини скоротилося на 0,7 млн. чоловік (в 2,3 рази більше, ніж у Н.В.Кабузан), Буковини – на 80 тис. чоловік (в 4 рази більше), а Західної Волині – на 400 тис. чоловік [35,с.9]. Згідно даних Енциклопедії українознавства [36,с.309] тільки Західна Волинь втратила 350 тис. чоловік, але протягом першої світової та громадянської воєн. Якщо припустити, що половина останньої цифри втрат прийшлася на першу світову війну, то зменшення кількості населення територій Галичини та Буковини коливається в межах 320 тис. – 780 тис. чоловік, а Західної Волині – в межах 175 – 400 тис. чоловік. Загалом, зменшення населення українських територій, які були зоною бойових дій, коливається в межах 495 тис. – 1,18 млн. чоловік.

Цивільне населення в роки першої світової війни несло втрати від бойових дій та насильницьких депортацій. Наслідком останніх були голод та чисельні хвороби. Безпосередньо в зоні бойових дій між російськими та австро-німецькими військами (Польща, Україна) втрати цивільного населення були відносно невеликими і склали за даними Б.В.Соколова [37,с.275] кілька десятків тисяч загиблих. Можна припустити, що близько половини з цієї кількості (15 тис. загиблих) склали цивільні українці. Набагато більшими були втрати цивільного населення від депортацій. Загалом в Австрії перебувало 1,1 млн. депортованих та біженців з Галичини та Буковини, а в Росії – 300 тис. переселених з Холмщини та Підляшшя, а також 12 тис. депортованих з Галичини [26,с.230]. Отже, кількість тих, хто змушений був покинути рідну домівку, перевищила 1,412 млн. чоловік. Порівнюючи кількість депортованих з цифрою зменшення населення українських земель, які були зоною бойових дій, приходимо до висновку, що основні втрати цивільне населення зазнало через депортації. Умови перебування переселених були досить важкими, а тому відмічалася велика смертність від голоду та епідемій, в першу чергу серед людей похилого віку, дітей та жінок [26,с.230]. Відомо [31,р.651], що тільки від голоду в Австрії та в окупованій Сербії померло 1 млн. цивільних громадян. Визначити точно, яка кількість депортованих цивільних українців загинула в Австрії та в Росії від голоду та епідемій неможливо. Проте, з іншого боку, відомо, що в 30 – 40-ві роки смертність в СРСР серед вимушених переселенців складала 27 % [38]. Зрозуміла річ, що в роки першої світової війни умови для проживання біженців та насильно переселених не були такими жорстокими. Якщо припустити, що смертність від голоду та епідемій серед переселенців з українських земель складала 15 %, то одержуємо, що в Австрії померло від голоду і хвороб близько 165 тис. цивільних українців. Втрати цивільного населення Росії, згідно даних цитованого вище С.Д. Морозова склали 1,5 млн. чоловік. Можна припустити, що не менше 600 тис. з них склали цивільні українці. Об'єднуючи наведені вище цифрові дані одержуємо, що в роки першої світової війни загинуло в зоні бойових дій, від голоду і хвороб близько 780 тис. цивільних українців. Вказана цифра втрат є наближеною і вимагає подальшого уточнення. Отже в роки першої світової війни, за наведеними вище підрахунками, з австрійського боку загинуло 34 тис. військових та 165 тис. цивільних українців. Разом – 209 тис. чоловік. З російського боку загинуло 1,145 млн. українців, в тому числі 545 тис. військових та 600 тис. цивільних українців. Ще близько 15 тис. цивільних українців загинули безпосередньо в зоні бойових дій. Таким

чином, українські втрати в роки першої світової війни склали наближено 1,359 млн. загиблих.

Наслідком першої світової війни стало кілька внутрішніх воєн і конфліктів, включаючи кровопролитну громадянську війну 1918 – 1922 рр.

Середньоазіатське повстання (1916 – 1917 рр.) мусульманського населення Середньої Азії та Казахстану виникло як реакція на спробу царського уряду послати на роботи в прифронтову зону 250 тис. мусульман з Туркестанського краю та 230 тис. мусульман з Степового краю [39,с.66]. Під час придушення цього повстання царські війська втратили 97 вбитих, 86 поранених та ще 76 військовослужбовців пропало безвісти [40,с.97;41,с.257]. В Киргизії повстання прийняло форму етнічного конфлікту між росіянами та місцевим киргизьким населенням. Всього під час Середньоазіатського повстання загинуло 2.325 росіян (в тому числі 2.025 в Киргизії) та ще 1.384 росіян пропало безвісти (в тому числі 1.088 в Киргизії) [40,с.97;41,с.257]. Разом втрати царської армії та цивільного російського населення склали 3.882 чоловік вбитих та тих, хто пропав безвісти. Зауважимо, що в Казахстані і в Киргизії проживало чисельне українське населення, яке також понесло втрати. Втрати українців фіксувалися, як втрати росіян, а отже, точно їх встановити неможливо. Проте відомо [7,с.24], що за даними перепису 1916 – 1917 рр. в Росії східнослов'янське населення нараховувало 113,877 млн. чоловік, в тому числі 76,076 млн. росіян, 31,023 млн. українців та 6,768 млн. білорусів. Отже, українці склали в той час 27,25 % східнослов'янського населення Росії. Переносючи вказаний відсоток на цифру 3.882 загиблих та тих, хто пропав безвісти, кількість загиблих під час Середньоазіатського повстання 1916 – 1917 рр. українців можна наближено оцінити в 1 тис. чоловік.

Втрати корінного населення були в десятки разів більшими. Досить сказати, що кількість киргизів в результаті голоду, епідемії, терору каральних військ та еміграції до Китаю зменшилася на 30 – 40 % [42,ст.378]. Статистики Великобританії оцінили втрати киргизького народу в роки Середньоазіатського повстання в 150 тис. загиблих [43, р.412]. Не меншими були втрати казахського народу. Кількість казахів скоротилася з 4,698 млн. чоловік у 1916 р. [7,с.24] до 3,968 млн. чоловік у 1926 р. [44,с.285]. Якщо врахувати, що рятуючись від терору каральних військ до Китаю відкочувало до 300 тис. казахів і киргизів [45,с.95], то втрати казахського народу в роки Середньоазіатського повстання та громадянської війни перевищили 400 тис. чоловік. Можна наближено прийняти втрати казахів рівними втратам киргизів. Втрати корінного населення інших регіонів Середньої Азії були відносно невеликими і не

перевищили, за нашими підрахунками, 10 тис. загиблих [1,с.165]. Таким чином, під час Середньоазіатського повстання 1916 – 1917 рр. людські втрати склали близько 314 тис. загиблих.

Під час **Лютневої революції 1917 року** в Росії було вбито і поранено 1.300 чоловік, в тому числі 210 загинуло, а під час **Жовтневого перевороту 1917 року** було вбито 6 і поранено 50 чоловік [11,т.10,ст.522;1,с.159].

Втрати народів Російської імперії (в тому числі і України) в роки **громадянської війни (1918 – 1922 рр.)** коливаються в межах 12 млн. [17,с.257] – 14 млн. загиблих [46,с.62], і включають в себе як жертв власне громадянської війни, так і загиблих від катастрофічного голоду 1921 – 1923 рр. Голод охопив 35 губерній Росії з населенням 90 млн. чоловік, в тому числі голодувало близько 40 млн. чоловік, померло від голоду 5 млн. чоловік [47,ст. 465]. Сучасні російські історики також дотримуються цієї цифри втрат населення під час катастрофічного голоду 1921 – 1923 рр. [48,с.220]. В Україні голодувало 8 млн. чоловік, померло від голоду 500 тис. чоловік [49,с.200]. С.В.Кульчицький, виходячи з цифри 235 тис. загиблих від голоду зимою 1921 – 1922 рр., оцінює сукупну кількість померлих від голоду в 300 – 350 тис. чоловік [50]. Отже, кількість загиблих від голоду 1921 – 1923 рр. на Україні коливається в межах 300 – 500 тис. чоловік. Прийmemo для визначеності цифру 400 тис. померлих від голоду 1921 – 1923 рр. на Україні. В Криму, який на той час до складу України не входив, тільки до серпня 1922 року померло від голоду 86 тис. чоловік [51,с.247], а загальна кількість загиблих від голоду складала як мінімум 150 тис. чоловік [51, с.250]. Отже, можна вважати, що від голоду 1921 – 1923 рр. загинуло приблизно 550 тис. жителів України в її сучасних межах.

Якщо прийняти за середню цифру 13 млн. загиблих в роки громадянської війни [52,с.396], то кількість безпосередньо загиблих в цій війні, без урахування померлих від голоду 1921 – 1923 рр., складе 8 млн. чоловік. Остання цифра втрат, як цифра втрат народів Росії в роки громадянської війни наводиться, наприклад, в енциклопедії [53,с.14]. Ця цифра включає в себе як військові втрати ворогуючих сторін, так і втрати цивільного населення.

Спроба обчислити втрати армій ворогуючих сторін в роки громадянської війни була здійснена Б.Ц.Урланісом [23,24]. За його підрахунками Червона Армія втратила 125 тис. чоловік вбитими [24, с.183], сумарні втрати білих армій склали 175 тис. вбитих, включаючи втрати так званих “білополяків” та “білофіннів” [24,с188]. Число померлих від ран в Червоній та білих арміях Б.Ц.Урланіс визначив у 50 тис. чоловік [24,с.399]. Отже, за Б.Ц.Урланісом, ворогуючі сторони

втрапили вбитими та померлими від ран 350 тис. військовослужбовців. Від хвороб померло 300 тис. червоноармійців та 150 тис. бійців білих армій [24,с.305,307]. Таким чином, військові втрати ворогуючих сторін в роки громадянської війни склали за Б.Ц.Урланісом, 800 тис. вбитих та померлих від ран і хвороб.

Якщо взяти до уваги чисельність Червоної Армії та білих армій, то стає очевидним, що Б.Ц.Урланіс втрати Червоної Армії занижив, а втрати білих армій, навпаки, – завищив. Дійсно, ще до створення Червоної Армії формування Червоної Гвардії складала 253 тис. чоловік [3,с.150]. Вже навесні 1918 р. Червона Армія нараховувала 300 тис. чоловік, на початок 1919 р. – 1,63 млн., а в листопаді 1920 р. – 5,5 млн. чоловік [53,с.294 – 296]. Якщо вести мову про білі армії, то армія Колчака навесні 1919 р. складала 400 тис. чоловік (з них 130 – 140 тис. чоловік на фронті), в липні 1919 року армія Денікіна складала 160 тис. чоловік (максимум чисельності), армія Врангеля в жовтні 1920 року складала 60 тис. чоловік [54,с.357]. Чисельність військ інших білогвардійських генералів (Юденич, Міллер та ін.) була ще меншою. Виняток становила армія Польщі, яка навесні 1920 року нараховувала 738 тис. чоловік, і в яку під час радянсько–польської війни 1920 року було додатково мобілізовано 170 тис. чоловік [53,с.550 – 551].

За більш точними підрахунками авторів монографії [3,с.149] в роки громадянської війни загинуло 980.741 червоноармійців, причому померло від хвороб 616.605 червоноармійців, в тому числі 209.396 (33,96 %) червоноармійців померло від хвороб в 1921 – 1922 рр. Б.Ц.Урланіс критикував у своїй монографії [24,с.399] французького статистика Бірабена (S.N.Biraben), стверджуючи, що наведена ним цифра 1,2 млн. загиблих у роки громадянської війни червоноармійців у кілька разів перевищує дійсну цифру втрат Червоної Армії. Як бачимо, ближчим до істини виявився Бірабен, а не Б.Ц.Урланіс. Отже, можна вважати, що в роки громадянської війни загинуло, як мінімум, 1 млн. червоноармійців.

В той же час автори монографії [3,с.151] стверджують, що втрати білих армій в роки громадянської війни були не меншими, аніж втрати Червоної найчисельніша – польська Армії. Це твердження виглядає дивним хоча б з тієї причини, що армія в бойових діях 1918 – 1920 рр. проти Червоної Армії втратила 62 тис. чоловік, в тому числі 38 тис. польських військовослужбовців загинуло в боях та померло від ран, а 24 тис. – померло від хвороб [24,с.306]. Іншими словами, втрати білих армій були набагато меншими, ніж втрати Червоної Армії

Як було зазначено вище, Б.Ц.Урланіс визначив втрати білих армій у 325 тис. загиблих, в тому числі 175 тис. чоловік загинуло в боях та померло від ран і 150 тис. померло від хвороб. За підрахунками

Б.В.Соколова [37,с.281] втрати білих армій склали 229 тис. загиблих в боях та померлих від ран і хвороб. Згідно [52,с.396] за неповними даними загинуло 225 тис. військовослужбовців білих армій. Таким чином, кількість загиблих військовослужбовців білих армій не перевищує 325 тис. чоловік.

Втрати інших військових формувань (на зразок армії Махна, антирадянських та “зелених” партизанських загонів і т.д.) склали за підрахунками Б.В.Соколова коло 260 тис. чоловік [37,с.281]. Об’єднуючи наведені вище дані, одержуємо, що військові втрати ворогуючих сторін в роки громадянської війни складають приблизно 1,585 млн. загиблих.

Розглянемо втрати цивільного населення. В роки громадянської війни величезними були втрати населення від червоного та білого терору. Створена генералом А. Денікіним комісія по розслідуванню злодіянь більшовиків встановила, що за період 1918 – 1919 рр. від червоного терору загалом загинуло 1,766 млн. чоловік, в тому числі 260 тис. солдатів, 54.650 офіцерів, близько 1,5 тис. священників, 815 тис. селян, 193 тис. робітників, 59 тис. поліцаїв, 13 тис. поміщиків, понад 370 тис. представників інтелігенції та буржуазії [55,с.401]. Додамо, що масовий червоний терор продовжувався і пізніше. Наприклад, після захоплення Криму Червоною Армією було страчено за теперішніми оцінками 30 – 60 тис. військовослужбовців армії Врангеля та противників більшовицького режиму [56,с.9]. Виходячи з викладеного вище, кількість жертв червоного терору можна наближено оцінити в 2 млн. загиблих. Тероризували цивільне населення також і білогвардійські генерали, проте, як правильно відмічає Б.В.Соколов [37,с.283] тільки більшовицький режим проголосив терор засобом державної політики, в той час, як у урядів Колчака, Денікіна та інших терор був наслідком ексцесів підлеглих командирів, на які закривало очі, або яким навіть сприяло вище командування, але аж ніяк не результатом цілеспрямованої політики. Соколов Б.В. вважає, що чисельність жертв терору всіх інших політичних сил – білогвардійців, “зелених”, і т.д. є в два рази меншою, ніж число жертв червоного терору [37,с.284]. Отже, можна наближено вважати, що жертвами терору в роки громадянської війни стало близько 3 млн. цивільних громадян.

В роки громадянської війни величезними були втрати цивільного населення від хвороб. Тільки в 1918 та 1921 роках і тільки від епідемії тифу померло 2 млн. чоловік [48,с.220]. Р.Конквест визначає кількість загиблих у 1918 – 1923 рр. від тифу, холери та дизентерії у 3 млн. чоловік [46,с.62]. Отже, в результаті бойових дій, білого та червоного терору, від тифу, холери та дизентерії в роки громадянської війни

загинуло близько 12,585 млн. чоловік. Решту загиблих (0,415 млн. чоловік) склали загиблі від бандитизму та інших причин.

С. Кара–Мурза вважає, що понад 90 % жертв громадянської війни склали загиблі від голоду, хвороб та злочинного насильства [17,с.389]. За наведеними вище обчисленнями з 13 млн. загиблих в роки громадянської війни військові втрати ворогуючих сторін склали 12,19% всіх втрат. Отже, відсоток загиблих від голоду, злочинного насильства і хвороб складає 87,91 % всіх загиблих, що практично співпадає з відсотком втрат, наведеним С. Кара–Мурзою.

В роки громадянської війни інтенсивність бойових дій в різних регіонах колишньої імперії була різною. Відомо, що в 1917 – 1923 рр. населення Ферганської долини скоротилося на третину [57,с.30]. На Закавказзі, в районах із змішаним вірмено–грузинським та вірмено–азербайджанським населенням в результаті етнічних конфліктів населення скоротилося до 30 % [53,с.43] В роки громадянської війни загинуло 500 тис. вірменів [58] та понад 200 тис. євреїв [59,с.44]. Катастрофічним виявився період 1914 – 1922 рр. для башкирського народу. В результаті бойових дій та голоду кількість башкирів скоротилася вдвічі, причому дореволюційну чисельність (1 млн. чоловік у 1897 р.) башкирському народу вдалося досягти тільки у 1989 р. [60,с.86].

Нас будуть цікавити втрати українського народу в роки громадянської війни. Восени 1923 р. було проведене обстеження сільського населення України, яке охопило 50.610 домогосподарств з населенням 263.564 чоловік, що склало 1,2 % тогочасного сільського населення України [24,с.381]. Результати обстеження наведені в таблиці [24,с.400].

	Вбиті		Ті, хто пропав без вісті		Разом загинули та пропали без вісті		Співвідношення по війнам 1914–1918 та 1918–1922 рр.
	1914–1918	1918–1922	1914–1918	1918–1922	1914–1918	1918–1922	
Волинська	75	19	50	16	125	35	100:28
Донецька	217	265	120	308	337	573	100 : 170
Катерино-славська	454	194	245	136	699	330	100 : 47
Київська	369	145	213	97	582	242	100 : 42
Одеська	164	40	81	39	245	79	100 : 32
Подільська	194	41	139	40	333	81	100 : 24
Полтавська	256	101	145	100	401	201	100 : 50

Харківська	356	178	232	198	588	376	100 : 64
Чернігівська	116	56	82	49	198	105	100 : 53
Всього	2.201	1.039	1.307	983	3.508	2.022	100 : 58

Вказана таблиця дає певну уяву про інтенсивність бойових дій в роки громадянської війни по різних губерніях України. Хоча в середньому на 100 вбитих та тих, хто пропав безвісти в роки першої світової війни, в середньому по Україні припадало 58 тих, хто загинув, або пропав безвісти в роки громадянської війни, найбільшою інтенсивність бойових дій була в Донецькій губернії. Тут кількість загиблих та тих, хто пропав безвісти в роки громадянської війни, в 1,7 рази перевищувала аналогічні втрати в роки першої світової війни. До речі, в сусідній, Донській окрузі Росії результати обстеження, проведеного в 1925 р. показали, що кількість загиблих в роки громадянської війни тут втричі перевищувала кількість загиблих в роки першої світової війни [24,с.382,401]. Найнижчою в роки громадянської війни була інтенсивність бойових дій в Подільській губернії, де кількість загиблих та тих, хто пропав безвісти в роки громадянської війни становила чверть кількості загиблих та тих, хто пропав безвісти в роки першої світової війни.

Вище кількість загиблих військовослужбовців – українців російської армії в роки першої світової війни була визначена нами в 545 тис. чоловік. Переносячи на вказану цифру втрат відсоток смертності серед військовослужбовців – українців в роки громадянської війни (58%) одержуємо, що за цей час в якості військовослужбовців Червоної та інших армій загинуло понад 316 тис. українців. Якщо врахувати, що в 20-ті роки українці складали 80,1% населення тодішньої УСРР [61, ст.194], то можна вважати, що в якості військовослужбовців ворогуючих армій в роки громадянської війни загинуло близько 395 тис. мешканців України (УСРР) в її тодішніх кордонах.

Втрати цивільного населення України визначити досить важко. Відомо, що 8 – 9 лютого 1918 р. більшовиками в Києві було страчено від 3 до 6 тис. чоловік [26,с.243]. Я.Грицак наводить цифру до 5 тис. страчених, і зазначає, що масові страти мали місце також в інших місцях України [62,с.125].

Вступ австро-німецьких військ на Україну, який почався 18 лютого 1918 р., також супроводжувався втратами населення. В другій половині березня 1918 р., за радянськими даними в Херсоні загинуло 400 чоловік, а в Миколаєві – 2 тис. чоловік [53,с.393,633]. Певні втрати населення понесло в результаті придушення Звенигородсько–Таращанського та Ніжинського повстань влітку 1918 року, а також в

результаті сутичок австро-німецьких військ з українськими партизанськими формуваннями різних напрямів. Порівняно з Росією, де протягом 1918 року тільки в 20 районах її центральної частини відбулося 245 значних антирадянських повстань [46,с.58], ситуація на Україні, на наш погляд, в той час була все ж більш стабільною.

Повторний наступ Червоної Армії на Україну, що почався в грудні 1918 р., мав своїм наслідком чисельні жертви серед цивільного населення. Після того, як 11 лютого 1919 р. з Москви надійшла вказівка реквізувати (без відшкодування) в селян хліб, Україною прокотилася хвиля селянських повстань. Тільки в квітні 1919 р. відбулося 93 селянських повстання, а всього протягом квітня – липня 1919 р. – 300 повстань [46,с.44]. Отаманом М. Григор'євим, за радянськими даними, тільки в Єлизаветграді 15 – 17 травня 1919 р. було розстріляно 1.526 представників більшовицької влади [53,с.158]. Навесні і влітку 1919 р. Україною прокотилася хвиля єврейських погромів, у яких за оцінкою Я.Грицака загинуло щонайменше 30 тис. чоловік [62,с.145]. Норман Дейвіс визначає кількість загиблих євреїв на Україні у 60 тис. чоловік, відмічаючи, що 1.700 євреїв загинуло у Проскурові, 1.500 – у Фастові та 4 тис. – у Тетіїві [63,с.871]. Вище ми зазначали, що кількість євреїв – жертв громадянської війни в Росії склала 200 тис. чоловік. Якщо виходити з цифри 30 – 60 тис. загиблих від погромів євреїв на Україні, то це складе 15 – 30 % загальної кількості євреїв, які загинули в Росії в роки громадянської війни. Вступ військ Денікіна на Україну також відмічався чисельними втратами цивільного населення. Наприклад, у вересні 1919 р. в Одесі денікінцями було розстріляно близько 3 тис. чоловік, 20 листопада 1919 р. в Миколаєві розстріляно 61 чоловік [53,с.184].

Певну уяву про масштаби білого терору 1918 – 1919 рр. на Україні дають дані Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервенції, які були зібрані в 1924 – 1925 рр. Загалом, від білого терору за цей час загинуло 38.436 чоловік, було покалічено 15.385 чоловік, згвалтовано 1.048 жінок, зазнало арешту, побиття і т.д. 45.803 чоловік [64,ст.666]. Зрозуміла річ, що в 1920 – 1922 рр. масштаби білого терору на Україні були меншими, аніж в 1918 – 1919 рр. Якщо припустити, що в 1920 – 1922 рр. від білого терору загинуло в два рази менше людей, ніж в 1918 – 1919 рр., то тоді кількість загиблих від білого терору цивільних громадян України в роки громадянської війни можна наближено оцінити в 57,6 тис. чоловік. В зв'язку з цим цифра 60 тис. загиблих від погромів на Україні євреїв, яку наводив цитований нами вище Норман Дейвіс [63,с.871], є, на наш погляд, дуже перебільшеною. Близькою до

істини нам видається цифра 30 тис. загиблих від погромів євреїв, яка наводиться Я. Грицаком [62,с.145], хоча і вона, можливо, є перебільшеною.

За даними цитованого вище Б.В. Соколова [37,с.284] кількість загиблих від червоного терору була в два рази більшою, аніж кількість жертв терору всіх інших політичних сил – опонентів більшовицького режиму. Виходячи з цієї оцінки, кількість загиблих в роки громадянської війни цивільних громадян України можна наближено оцінити в 173 тис. чоловік. Кількість загиблих від хвороб (тифу, дизентерії, і т.д.) цивільних громадян України нам точно невідома, але можна припустити, що вона була аж ніяк не меншою, аніж кількість загиблих в бойових діях, чи від політичного терору. Враховуючи наведені вище оцінки людських втрат, кількість загиблих з різних причин (бойові дії, політичний терор, хвороби) в роки громадянської війни на Україні, як і в [65,с.12] можна оцінити в 1 млн. чоловік. Втрати від еміграції на Україні були набагато меншими за загальноросійські. Так, на кінець громадянської війни загальна кількість білоемігрантів складала 2 млн. чоловік [53,с.670], в той час, як чисельність української політичної еміграції в 1923 р. складала 40 – 50 тис. чоловік [66,с.281].

Таким чином, з урахуванням загиблих від голоду 1921 – 1923 рр., в роки громадянської війни на Україні було втрачено 1,55 млн. чоловік, причому військові втрати склали 395 тис. загиблих (25,48 % всіх втрат).

Проте виведена нами вище оцінка втрат населення України буде неповною, якщо ми не врахуємо втрати українського населення Кубані та Північного Кавказу, де громадянська війна точилася з особливою жорстокістю. Українське населення Кубані у 1897 році за соціальним станом було таким: нараховувалось 447.954 козаки, 341.854 іногородніх (городовиків), 109.446 міщан, 3.034 поміщики та 6.530 людей інших станів [35,с.60]. Напередодні першої світової війни все козацтво Росії нараховувало 4,4 млн. чоловік, з яких 78 % склали росіяни, 17 % - українці (748 тис. чоловік), 2 % - буряти і т.д. [67,с.13]. Практично всі козаки – українці служили в Кубанському козацькому війську. Відносини козаків та іногородніх, які і так були дуже складними, в роки громадянської війни прийняли форму кривавого вияснення стосунків, чому немалою мірою сприяла постанова ЦК РКП (б) від 29 лютого 1919 р. про безпощадну боротьбу з верхами козацтва шляхом їх поголового знищення. За даними Я.Д. Куценка [68,с.211] білогвардійцями на Кубані було знищено 5 % загальної кількості робітників та 7 % загальної кількості іногородніх. Після вступу Червоної Армії на Кубань репресії почалися вже проти козацького населення [68,с.263]. Загалом втрати української людності Кубані та Північного Кавказу С. Чорним оцінюються в 0,5 млн. загиблих [35,с.62].

Слід згадати також і про війни, які проходили за межами тогочасної Росії. В україно-польській війні 1918 р. загинуло 15 тис. українців та 10 тис. поляків [25,с.324]. Під час придушення румунськими військами в 1919 р. Хотинського повстання загинуло 11 тис. чоловік, а під час придушення в 1924 р. Татарбунарського повстання – 5 тис. чоловік [2,с.419]. Отже, загальні втрати українського населення в 1914 – 1924 роках з урахуванням втрат від еміграції склали 3,44 млн. чоловік.

Згідно [26,с.267] втрати населення України за цей час наближено оцінюються в 3 – 4 млн. чоловік. Виведена нами цифра втрат (3,44 млн. чоловік) складає приблизно половину зазначеного вище числового інтервалу.

У 1916 р. в Російській імперії проживало 31,023 млн. українців [69, с.21], а через 10 років, в 1926 р. в тогочасному СРСР нараховувалось 31,195 млн. українців [46,с.333]. Отже, складається враження, що за 10 років зростання українського населення склало тільки 172 тис. чоловік. Проте слід мати на увазі, що на територіях, які входили до першої світової війни в склад Російської імперії, але після закінчення громадянської війни до складу СРСР не увійшли, проживало в 1914 році 21,9 млн. чоловік, в тому числі 2,1 млн. українців [44,с.61]. А тому за 10 років кількість українців у межах тогочасного СРСР зросла з 28,9 млн. чоловік до 31,195 млн. чоловік, тобто на 2,295 млн. чоловік. Іншими словами, негативні демографічні наслідки першої світової та громадянської воєн українським народом були досить швидко подолані. Головною причиною цього був високий природний приріст: упродовж 1924 – 1929 рр. темпи зростання українського населення були найвищими за все ХХ століття [35,с.9]. На жаль, насильницька колективізація, голодомор та сталінські репресії, які відбулися пізніше, значною мірою підірвали демографічний потенціал українського народу.

Результати наших підрахунків зведемо в підсумкову таблицю.

Часовий проміжок	Кількість воєн і конфліктів		Кількість загиблих (тис. чол.)		Українські втрати поза межами Росії (тис. чол.)
	зовнішні	внутрішні	В цілому по Росії	В тому числі українські втрати	
1900 - 1905	2	-	55,6	10	-
1901 - 1912	-	5	26,4	4,1	-
1914 - 1918	1	-	3.754	1.145	214
1916 - 1917	-	3	314,2	1	-
1918 - 1922	-	1	13.000	2.050	-
1918 - 1924	3	-	-	-	31
Загалом	6	9	17.150,2	3.210,1	245

Таким чином, у нарахованих нами 15 війнах і конфліктах (як внутрішніх, так і зовнішніх), які мали місце упродовж 1900 – 1924 років українські втрати перевищили 3,455 млн. чоловік. Виведена нами цифра втрат українського народу у війнах і конфліктах 1900 – 1924 років може бути уточнена шляхом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Лавер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2002. – 304 с.
2. Лавер О. Статистика втрат населення Російської імперії, СРСР та українського народу в локальних війнах і конфліктах ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. – К.: Інститут історії України. – 2004. – С.415 – 429.
3. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – 608 с.

4. Попов И. Россия и Китай. 300 лет на грани войны. – М.: АСТ, 2004. – 511 с.
5. Родина. – 2001. - №7. – С.74 – 75.
6. Широкоград А.Б. Руссо-японские войны 1904 – 1945 гг. – Минск: Харвест, 2003. – 720 с.
7. Брук С.И., Кабузан В.М. Этнический состав населения России // Советская этнография. - 1980. - №6. - С.18-34.
8. Миронов Б. Кому на Руси жилось хорошо? // Родина – 2003.-№7.-С. 12-16.
9. История СССР. Часть .1. – М.: Мысль, 1973. – 414 с.
10. Рибалка І.К. Історія України. Част.2. – Харків: Основа, 1997. – 479 с.
11. Советская историческая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия.
12. Полонська–Василенко Н. Історія України. Част. 2. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.
13. Евграшина М. Герой 9 января Георгий Гапон // Факты. – 2005. – 6 января. – С.31.
14. Галай С.М. Еврейские погромы и роспуск I Государственной Думы в 1906 году // Вопросы истории. – 2004. - №9. – с.23 – 42.
15. Иванов Вс. Столыпин // Молодая гвардия. – 1990. - №3. – С.43 – 50.
16. Историки отвечают на вопросы. Выпуск 2. – М.: Московский рабочий, 1990. – 368 с.
17. Кара–Мурза С. Советская цивилизация. Книга первая. – М.: Алгоритм, 2002. – 640 с.
18. Отечественная история. – 2003. - №3. – С.185.
19. Малая советская энциклопедия.1 – е изд., т.3. – М.: Советская энциклопедия, 1929.
20. Українська радянська енциклопедія. 2-ге видання. – К.: Головна редакція УРЕ.
21. Вопросы истории. – 1955. - №12. – с.32.
22. Родина. – 1989. - №4. – С.86.
23. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 566 с.
24. Урланис Б.Ц. История военных потерь. – СПб – М.: ПОЛИГОН – АСТ, 1998. – 558 с.
25. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 509 с.
26. Історія України. Видання 4-те. – Львів: Світ, 2003. – 520 с.
27. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. т.2. – М.: Прогресс, 1981. – 503 с.
28. Collier's encyclopedia. – v.23 – The Crowell – Collier Publ.Comp. – 1962.

29. Всемирная история. Итоги первой мировой войны. – М.: АСТ. – Минск: Харвест, 2000. – 512 с.
30. Киевские ведомости. – 2004. – 14 января. – С.4.
31. The Encyclopedia Americana. – 1944. – v.28. – New – York.
32. Морозов С.Д. Население России в 1914 – 1918 гг.: численность и потери // Военно-исторический журнал. – 1999. - №3. – с.29 – 34.
33. Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період першої світової війни // Укр. історичний журнал. – 2004. - №4. – С.3 – 37.
34. Кабузан Н.В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII – 30-х годах XX века // Советская этнография. – 1985. – №3. - С.72 – 85.
35. Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 років. – К.: Голов.спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2002. – 181 с.
36. Енциклопедія українознавства. т.1. Перевидання в Україні. – Львів: 1993. – 399 с.
37. Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – М.: Вече, 2000. – 479 с.
38. Залесский С. Великое переселение народов по-советски // Аргументы и факты в Украине. – 2002. - №20. – С.9.
39. Ланда Р.Г. Мусульманский мир и первая мировая война // Восток. – 2004. - №1. – С.57 – 71.
40. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – М.: Изд – во АН СССР, 1960. – 794 с.
41. Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1967. – 327 с.
42. Большая советская энциклопедия. 1-е изд. Т.32. – М.: Советская энциклопедия, 1931.
43. Encyclopedia Britanica. – v.13. – S.a.: London.
44. Козлов В.И. Национальности СССР. Этнодемографический обзор. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.
45. Мендикулова Г. Хроника исхода // Родина. – 2004. - №2. – С.94 – 97.
46. Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
47. Большая советская энциклопедия. 1 – е изд., т.17. – М.: Советская энциклопедия, 1929.
48. Всемирная история: Мир в период создания СССР. т. 21. – М.: АСТ – Минск: Харвест, 2000. – 416 с.
49. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
50. Кульчицький С.В. Демографічні втрати України в XX столітті // Дзеркало тижня. – 2004. - №39. – С.21.

51. Бикова Т. Голод 1921 – 1923 рр. у Криму // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 244 – 251.
52. Военный энциклопедический словарь. – М.: Оникс ХХ век, 2002. – 1432 с.
53. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 704 с.
54. Советская военная энциклопедия. 2 – е изд., т.1. – М.: Военное издательство, 1990. – 543 с.
55. Соколов Б.В. Сто великих войн. – М.: Вече, 2001. – 544 с.
56. Поляновский Э. Век – волкодав // Известия. – 2000. – 29 декабря. – С. 1, 9.
57. Большая советская энциклопедия. 3 – е изд., т.3. – М.: Советская энциклопедия, 1970.
58. Азия и Африка сегодня. – 1998. - №3. – С. 7.
59. Колосов В.А., Галкина Т.А., Куйбышев М.В. География диаспор на территории бывшего СССР // Общественные науки и современность. – 1996. - №5. – С. 34 – 46.
60. Народы и религии мира. Энциклопедия. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. – 928 с.
60. Малая советская энциклопедия. 1 – е изд., т.9. – М.: Советская энциклопедия, 1931.
61. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. К.: Генеза, 1996. – 360 с.
62. Норман Дейвіс. Європа. Історія. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.
63. Малая советская энциклопедия. 1 – е изд., т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1929.
64. Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова, Книга первая. – М.: Современник, 1998. – 512 с.
65. Даниленко О. Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 9. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 278 – 294.
66. Безотосный В. Кто такие казаки ? // Родина. – 2004. - №5. – С. 7 – 13.
67. Куценко Я.Д. Кубанское казачество. – Краснодар: Книжное узд-во, 1990. – 381 с.
68. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в ХVІІІ – начале ХХ столетия // Советская этнография. – 1981. - №5. – С. 16 – 31.